

شناسایی ابعاد کارکرد خانواده در فرایند مشاوره خانواده با جهت گیری اسلامی با استفاده از نظریه داده‌بنیاد

محمد ثناگویی زاده^۱، عذری اعتمادی^۲، سید احمد احمدی^۳، رضوان السادات جزایری^۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۰/۱۵

چکیده

هدف پژوهش حاضر شناسایی ابعاد کارکرد خانواده در فرایند مشاوره خانواده با جهت گیری اسلامی است. به این منظور از روش نظریه برخاسته از داده‌ها به عنوان یک روش تفسیری استقرایی که مبتنی بر کدبندی داده‌هاست استفاده شد. بنابراین از مطالعه منابع و متون دینی که شامل قرآن و روایات معصومین است و مصاحبه عمیق و نیمه ساختاریافته با کارشناسان استفاده گردید. نمونه گیری به روش نظری انجام شد. داده‌ها از طریق مطالعه منابع و مصاحبه با کارشناسان و یادداشت‌های فنی جمع آوری شدند. داده‌های حاصل از مطالعه منابع و مصاحبه با استفاده از کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در مجموع تعداد ۶۵ گزاره مفهومی استخراج گردید. سپس گزاره‌های مفهومی با توجه به ماهیت مشترک در مقولات کلی تر طبقه‌بندی شدند و ۱۰ مقوله کلی به دست آمد. سپس بر اساس پارادایم کدگذاری محوری الگوی تجسمی ابعاد کارکرد خانواده در فرایند مشاوره خانواده با جهت گیری اسلامی ترسیم و در مرحله کدگذاری گزینشی نظریه میانی تدوین شد. یافته‌های پژوهش نشان داد مقوله هسته‌ای در فرایند مشاوره خانواده با جهت گیری اسلامی تعالی خانواده است که ابعاد نقش‌ها و وظایف، ارتباطات، حریم‌ها و رفتار به عنوان شرایط علی می‌تواند عامل تعالی خانواده باشد، تعالی خانواده تحت تأثیر دو بعد تقویت و کنترل قرار می‌گیرد به گونه‌ای که بعد کنترل مانع آسیب به خانواده شده و بعد تقویت زمینه تقویت سایر ابعاد را فراهم می‌سازد. تعامل تعالی خانواده با سایر ابعاد باعث می‌شود انسان در درون خانواده به تعالی و رشد برسد. براساس یافته‌های پژوهش الگوی نظری مشاوره خانواده با جهت گیری اسلامی تدوین شد که می‌توان بر اساس آن خانواده را ارزیابی، آسیب‌شناسی و درمان نمود.

۱. دانشجوی دکتری مشاوره دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول) ایمیل: mohammadsanagoo@gmail.com

۲. دانشیار دانشگاه اصفهان

۳. استاد دانشگاه اصفهان

۴. استاد دانشگاه اصفهان

واژگان کلیدی: کارکرد، خانواده، مشاوره خانواده، اسلام، نظریه داده بنیاد

مقدمه

بیشتر دین‌ها، رهنمودهایی درباره شیوه‌ای که اعضای خانواده، باید با یکدیگر رفتار کنند ارائه کرده‌اند که روابط و ساختارهای خانواده را تعدیل می‌کند. خانواده و دین بر همدیگر تأثیر می‌گذارند چنانکه شواهد تجربی نیز حاکی از این است که دین نقش بارزی در روابط خانوادگی بازی می‌کند (ماهونی^۱ و همکاران، ۲۰۰۱). دین، یک نیروی روانشناختی است که می‌تواند بر روی نتایج زندگی انسانی تأثیر گذارد. یک سیستم اعتقادی سازمان‌یافته است که شامل ارزش‌های اخلاقی و معنوی، آیین‌ها، عبادت‌های دسته‌جمعی و غالباً اعتقاد به خداوند و یا یک نیروی بالاتر، کتاب‌ها و آموزه‌های آسمانی است. مذهب، دستورات و استانداردهایی برای فضیلت‌های شخصی و زمینه زندگی خانواده را فراهم می‌کند (والش^۲، ۲۰۰۹). اهمیت توجه به مذهب تا جایی پیش رفته که حتی پژوهش‌هایی مذهب را به عنوان جایگزینی برای نظام‌های درمانگری معرفی می‌کنند (جان‌بزرگی، ۱۳۸۸).

در روابط زناشویی و خانودگی، نتایج تحقیقات ماهونی و دیگران (۲۰۰۵) نشان دادند که عمل به باورهای دینی، موجب افزایش مشارکت کلامی، افزایش میزان شادکامی، کاهش چشمگیر پرخاشگری کلامی و تعارض‌ها و اختلافات زناشویی می‌شود. کیم^۳ و دیگران (۲۰۰۴)، به این نتیجه دست یافتند که عمل به باورهای دینی با هیجانات و عواطف مثبت مانند خوش‌خوش خلقی، شادکامی و مهربانی، اعتماد به نفس، توجه و آرامش، رابطه مثبت دارد، همچنین مک‌نلتی و دیگران^۴ (۲۰۰۴)، نشان دادند که دین تأثیر قابل توجهی در سازگاری دارد و از آن می‌توان در کارهای بالینی و مشاوره‌ای نیز استفاده کرد.

بنابراین با توجه به تأثیرگذاری مداخلات دین محور بر سلامت روان و روابط زناشویی و خانوادگی، خانواده‌درمانگران علاقه‌مندی خود را به استفاده از دین در مداخلات خود نشان دادند. ستیر از جمله خانواده‌درمانگرانی است که آشکارا بر وجود و کاربرد یک معنویت متعالی در کار درمان تأکید دارد (عابدینی و خدایاری‌فرد، ۱۳۸۸). از این رو

1. Mahoney, A.
2. Walsh, F.
3. Kim, K. & et al
4. Macnulty, K & et al

پژوهش‌های مختلف نشان داده‌اند که مذهب رفتارها و اعمال فردی و بین فردی غیر قابل قبول در خانواده را منع می‌کند و در عین حال باورها، آداب و آیین‌های خاصی را پیشنهاد کرده ترویج می‌دهد مانند (کنترل خشم، عفو و سپاسگزاری، رفع تعارض و درگیری میان افراد) (دولاهیت^۱، ۲۰۰۵). مذهب مجموعه‌ای از باورها، هنجارها و اعمال اجتماعی را توسعه می‌دهد که باعث تقویت هویت‌های نقش اصلی در خانواده شده (نظیر نقش پدر، مادر و یا نقش زن یا شوهر داشتن) و معنای خاصی برای هر یک از این نقش‌ها قایل می‌شود که منجر به رضایت خاطر در افراد ایفاکننده این نقش‌ها می‌گردد (الیسون^۲، ۱۹۹۴).

مطالعه کولدول^۳ (۱۹۹۵) که بر اساس مدل سیستم‌های خانوادگی و زناشویی السون انجام گرفت نشان داد دین بر بعد انسجام که یک یاز کارکردهای خانواده می‌باشد تأثیر می‌گذارد این مطالعه بر اساس مدل سه مؤلفه‌ای کارکرد خانواده السون (شامل انعطاف‌پذیری، انسجام و ارتباطات) صورت گرفت. یکی از مدل‌های مهم در زمینه کارکرد خانواده که جامع‌تر از دیگر مدل‌ها بوده و برای ارزیابی خانواده هم از ابزارهای مشاهده‌ای سود می‌جوید و هم از ابزارهای خودسنجی مدل کارکرد خانواده مکمستر است. این مدل که تحت تأثیر آیین‌های مسیحی و یهودی است در اوایل دهه ۱۹۶۰ توسط اپستین، بیشاپولین در دانشگاه مکمستر رشد یافت (ریان^۴ و همکاران، ۲۰۰۵). این مدل شش بعد از زندگی خانودگی را مورد ارزیابی و سنجش قرار می‌دهد که عبارت است از: ارتباطات، پاسخگویی عاطفی، آمیختگی عاطفی، کنترل رفتار، نقش‌ها، حل مسأله.

اسلام به عنوان دین توحیدی آموزه‌های مختلف و متعددی درباره تشکیل خانواده، روابط اعضای خانواده، ساختار خانواده دارد. پژوهش‌های مختلفی نیز اثربخشی مداخلات اسلام‌محور بر روابط زناشویی در چارچوب زوج‌درمانی (خدایاری و همکاران، ۱۳۸۱؛ دانش، ۱۳۸۹؛ سالاری‌فر، ۱۳۹۲؛ زادهوش و همکاران، ۱۳۹۰؛ منجری، ۱۳۹۱؛ محمودزاده و همکاران، ۱۳۹۳) و روابط خانوادگی در چارچوب خانواده‌درمانی (بهشتی و همکاران،

1. Dollahite, C.
2. Elison, C. G.
3. Coldwell, K. J.
4. Ryan, Christine, E.

۱۳۹۱؛ حمید و همکاران، ۱۳۹۲) را تأیید کردند. بررسی این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که مداخلات براساس آموزه‌ها و توصیه‌های اسلام در روابط بین زوجین و روابط خانوادگی صورت گرفته است. آنچه به نظر می‌رسد فقدان آن احساس می‌شود نبود نظریه جامعی است که بتواند آموزه‌های مختلف و متعدد این دین را درباره روابط خانوادگی انسجام بخشد. از این رو پژوهش حاضر در صدد پاسخ به این سؤال است که آیا با توجه به آموزه‌های دین اسلام می‌توان ابعاد کارکرد خانواده را تعیین نمود که بواسطه آن خانواده را ارزیابی نموده، آسیب‌های خانواده در حیطه این ابعاد شناسایی و سپس به درمان آن در قالب مشاوره خانواده پرداخت. بنابراین هدف این پژوهش شناسایی ابعاد کارکرد خانواده در فرایند مشاوره خانواده با جهت گیری اسلامی است.

روش پژوهش

برای شناسایی ابعاد کارکرد خانواده از روش نظریه زمینه‌ای یا داده‌بنیاد^۱ استفاده گردید. در این نظریه مجموعه منظمی از رویه‌ها برای توسعه یک نظریه بنیادین برخاسته از استقراء در مورد یک پدیده به کار گرفته می‌شود (استراوس و کوربین^۲، ۲۰۰۸). بدین منظور از مطالعه منابع و متون دینی که شامل قرآن و روایات معصومین است و مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختاریافته با کارشناسان استفاده گردید. نمونه‌گیری به روش نظری انجام شد. این نوع نمونه‌گیری، راهبردی است که در نظریه داده‌بنیاد استفاده می‌شود و نوع خاصی از نمونه‌گیری هدفمند است که در آن محقق از طیف رویدادها، افراد یا واحدها مواردی را انتخاب می‌کند که بتواند در فرایند گردآوری، خزانه داده‌های مورد نیاز را تقویت نموده امکان ساخت نظریه فراهم شود (بازرگان، ۱۳۹۳؛ محمدپور، ۱۳۹۲) به گونه‌ای که گردآوری داده‌ها از میان منابع تا حد کفایت داده‌ها و اشباع مقوله ادامه یافت، اطلاعات تکراری شد و نیازی به ادامه روند مطالعه نبود.

1. Grounded Theory
2. Corbin, J. & Strauss, A.

از میان مجموعه کتاب‌های روایی ۲۱ منبع روایی مطالعه گردید. معیارهای ورود برای مطالعه منابع عبارت بود از؛ منابع نزد اهل تشیع و تسنن معتبر باشد. منابع از شهرت کافی برخوردار باشد. سپس برای اینکه میزان استقراء پژوهش بالاتر رود از سه مجموعه کتاب که خانواده را از دیدگاه قرآن و سنت مورد بررسی قرار داده بودند استفاده شد. ویژگی این کتاب‌ها استفاده از منابع بیشتر روایی بالغ بر دویست منبع بود. بنابراین با مطالعه این منابع داده‌ها گردآوری گردید. همچنین نظرات ۳ نفر از کارشناسان درباره مشاوره خانواده با جهت‌گیری اسلامی با استفاده از مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختاریافته دریافت شد. معیارهای ورود کارشناسان به گروه نمونه عبارت بود از؛ تحصیلات روانشناسی و علوم حوزوی داشته باشند. در این دو حوزه تدریس و یا تألیف داشته باشند.

داده‌ها از طریق مطالعه منابع و مصاحبه با کارشناسان و یادداشت‌های فنی جمع‌آوری شدند. در مرحله گردآوری داده‌ها از طریق مطالعه منابع، ابتدا با استفاده از جستجوی فهرست ابواب کتاب‌ها درباره خانواده مطالب مرتبط تعیین گردید. در مرحله بعدی با استفاده از کلیدواژه‌های مربوط به خانواده به جستجوی متنی در منابع پرداخته شد و در مرحله سوم با مطالعه سه مجموعه کتاب که مباحث خانواده را در منابع یاد شده و منابع دیگر مورد استقراء قرار داده بودند داده‌ها تعیین گردیدند. در مرحله آخر داده‌ها از طریق مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختاریافته با کارشناسان تعیین گردید. در هر یک از مصاحبه‌ها به مدت حداقل یک ساعت و نیم گفت و شنود با افراد مصاحبه‌شونده پرداخته شد و از ضبط صوت برای ضبط مصاحبه‌ها استفاده گردید. متن مصاحبه‌ها پس از هر جلسه مصاحبه به رشته‌ی تحریر در آمد و تحلیل شد. بر اساس نتایج تحلیل مطالعه هر منبع و هر مصاحبه داده‌های بعدی برای تأیید و تعمیق نتایج به دست آمده و همچنین برای به دست آوردن سایر مقولات مرتبط در فرایند مورد مطالعه جمع‌آوری شدند. در مصاحبه‌ها از کارشناسان خواسته شد تا نظرات خود را درباره موضوعات زیر ارائه دهند؛ مطرح بودن الگوی مشاوره خانواده با جهت‌گیری اسلامی در منابع دینی، ویژگی‌های خانواده با رویکرد اسلامی، آسیب‌های خانواده از نظر اسلام، راهکارها و توصیه‌های اسلام برای مقابله (درمان) با این آسیب‌ها. در مصاحبه‌ها تلاش

شد با توجه به تحلیل نتایج به دست آمده از مطالعه منابع و مصاحبه قبلی نظرات کارشناسان درباره ابعاد کارکرد خانواده در اسلام مورد بررسی قرار گیرد.

داده‌های حاصل از مطالعه منابع و مصاحبه با استفاده از کدگذاری باز^۱، کدگذاری محوری^۲ و کدگذاری گزینشی^۳ تحلیل شد. در مرحله کدگذاری باز ابتدا متن یادداشت‌ها از مطالعه منابع و مصاحبه‌ها برای یافتن گزاره‌های مفهومی و مقولات نهفته بررسی شد. در مجموع تعداد ۶۵ گزاره مفهومی استخراج گردید. سپس گزاره‌های مفهومی با توجه به ماهیت مشترک در مقولات کلی تر طبقه‌بندی شدند و ۱۰ مقوله کلی به دست آمد. در مرحله کدگذاری محوری یکی از مقولات کلی به دست آمده از مرحله قبل که بیشترین ارتباط را با سایر مقولات داشت و به دفعات در داده‌ها ظاهر شد به عنوان مقوله اصلی و هسته‌ای^۴ از فهرست مقوله‌های باز انتخاب و در مرکزیت فرایند کدگذاری محوری به عنوان مقوله محوری قرار گرفت. سپس برای اینکه عوامل علی^۵، شرایط مداخله‌گر^۶، کنش یا تعامل (راهبردها)^۷ و پیامدهای^۸ تکوین فرایند کدگذاری محوری مشخص شود با تحلیل روایت‌ها نوع ارتباط سایر مقولات با مقوله اصلی مشخص شد و براساس پارادایم کدگذاری محوری به شکل تجسمی درآمد. در مرحله کدگذاری انتخابی، روابط بین مقولات با استفاده از تحلیل داده‌ها و یادداشت‌های فنی به شکل حکایت گونه مشخص شد و نظریه‌ی میانی تدوین یافت.

برای اعتباربخشی یافته‌ها در مرحله کدگذاری باز به شیوه مقایسه‌ای پیوسته به تطابق همگونی میان اطلاعات و مقوله‌های به دست آمده پرداخته شد و در مرحله کدگذاری محوری بازبینی داده‌ها نسبت به مقوله‌ها انجام پذیرفت. پس از تکوین نظریه، از ۳ کارشناس

1. Open Coding
2. Axial Coding
3. Selective Coding
4. Core category
5. Causal conditions
6. Contextual conditionins
7. Action/interaction strategies
8. Consequences

گروه نمونه تقاضا شد تا فرایند به دست آمده را مورد ارزیابی قرار دهند. سپس با اعمال نظرات آن‌ها نظریه نهایی حاصل گردید.

یافته‌های پژوهش

در این بخش مقوله‌های نهایی به دست آمده از کدگذاری‌ها براساس شاخص‌های پارادایم کدگذاری محوری توضیح و تبیین می‌شود سپس الگوی فرایند مشاوره خانواده با جهت‌گیری اسلامی ترسیم خواهد شد.

۱. پدیده اصلی در فرایند مشاوره خانواده با جهت‌گیری اسلامی

تعالی خانواده: بررسی یادداشت‌های فنی حاصل از مطالعه منابع و مصاحبه با کارشناسان نشان داد مقوله اصلی که تمام مقولات دیگر با آن مرتبط می‌شوند تعالی خانواده است. به عبارت دیگر بررسی‌ها نشان داد که تعالی خانواده تحت تأثیر شرایط علی و شرایط مداخله‌گر قرار می‌گیرد و اسلام برای آنکه خانواده به تعالی برسد شرایطی را تبیین نموده است. در کتاب من لایحضره الفقیه روایتی را از پیامبر اسلام (ص) مطرح می‌کند که: ما بنی فی الاسلام بناء احب الله تعالی من التزویج^۱. در اسلام هیچ بنایی نزد خداوند محبوبتر از ازدواج نیست. این سخن اشاره به ارزش والای جایگاه نظام خانواده در اسلام دارد. ارزش‌ها در اسلام به وسیله میزان محبوبیت آن‌ها نزد خداوند تعیین می‌شود. چنانکه در آیه شریفه قرآن بیان می‌کند؛ ان اکرمکم عند الله اتقیکم^۲. بنابراین روایت مقولات نشان می‌دهد که خانواده نزد خداوند مقدس است. تقدس نشان‌دهنده آن است که نظام خانواده نزد خداوند از تعالی و رتبه بالایی برخوردار است. نمونه ۱ در مصاحبه بیان نمود؛ «در اسلام برای بنیان خانواده، تشکیل خانواده و تداوم آن توصیه‌های متعددی وجود دارد. برای روابط بین زن و شوهر، روابط با خانواده اصلی و روابط بین والدین و فرزندان آموزه‌های والایی وجود دارد. هدف و مقصود از مشاوره خانواده با جهت‌گیری اسلامی سالم‌سازی و تقویت خانواده می‌باشد. خانواده تقدس دارد. روابط اعضا با همدیگر در نظام خانواده اگر براساس رضایت الهی صورت گیرد عبادت

۱. ج ۳ ص ۳۸۳ ح ۴۳۴۳

۲. -حجرات، ۱۳

است. و این عبادت با ارزش و وظایفی که دین برای اعضا خانواده مطرح کرده است وظیفه مقدس و با ارزشی است.» بنابراین تقدس خانواده نشان‌دهنده آن است که خانواده از نظر ساختاری و شکل‌گیری آن نزد خداوند مقدس است و همچنین تعالی خانواده و تقویت آن از اهداف آموزه‌های اسلام می‌باشد. مقولات متعددی که از روایات دینی استخراج شده است حکایت از آن دارد که اعضای خانواده و روابطشان نزد خداوند ارزشمند است چنانکه در بحارالانوار^۱ آمده است «درهای آسمان هنگام بروز چهار پدیده گشوده می‌شود... وقتی فرزند به چهره والدین خود نگاه کند و وقتی عقد ازدواج برگزار شود، ... در روایت دیگر مطرح شده است که زن و فرزند امانت الهی هستند... شرط پذیرش اعمال دینی فرزند رضایت والدین از او است^۲.... خدمت اعضای خانواده به همدیگر عبادت است.» بنابراین اسلام اعضای خانواده و روابطشان را با آداب دینی و سعادت اخروی آنها گره زده است که این نشان‌دهنده تقدس و تعالی خانواده است.

۲. **شرایط علی؛** شرایط علی مقوله‌هایی هستند که پدیده اصلی را تحت تأثیر قرار می‌دهند. مقولات متعددی که از روایات و آیات دینی و مصاحبه با کارشناسان استخراج گردید نشان داد که ابعاد مختلفی بر تعالی خانواده تأثیرگذار است. که در زیر به طور مشروح بیان می‌شود.

بعد نقش‌ها و وظایف: مقولات بیانگر آن است که اسلام برای هر یک از اعضای خانواده نقش و مسئولیتی قرار داده است و از آنها خواسته است ابتدائاً نقش‌های همدیگر را بشناسند و سپس به وظایف خود در برابر این نقش‌ها پایبند باشند. از معصوم نقل شده است «.. مرد وظیفه دارد همسرش را سیر کند و او را لباس بپوشاند^۳... باید مردان به همسران‌شان محبت و همدلی بورزند و دل‌های آنان را آرامش بخشند (گوارا نمایند)^۴، ... از جمله حقوق مردان بر زنان آن است که بیگانه را راه ندهند و در کارهای نیک از شما نافرمانی نکنند، ... به کسانی

۱. بحارالانوار ج ۱۰۰ ص ۲۲۲

۲. وسایل الشیعه ج ۱۵ ص، ۲۰۵

۳. وسایل الشیعه ج ۷ ص ۱۳۱

۴. وسایل الشیعه ج ۱۴ ص ۱۱۶

که خوش نمی‌دارید اجازه ورود به خانه‌های تان ندهند^۱... حق فرزند بر پدرش این است که نام نیک بر او بگذارد و دایه نیک برایش گزینند و او را به نیکی تربیت کند^۲» این روایت بیانگر آن است که مردان وظیفه تأمین اقتصاد خانواده را به عهده دارند که شامل تأمین خوراک، پوشاک و مسکن مناسب و ضروریات دیگری که زن و خانواده در زندگی روزمره به آن محتاج می‌باشند. علاوه بر آن مردان باید نیازهای عاطفی همسران و خانواده خود را برآورده نمایند. محبت‌ورزی، همدلی و همدردی با اعضای خانواده و آرامش‌بخشی به همسر و خانواده از دیگر وظایف مردان در خانواده شمرده شده است. از وظایف زنان بر مردان آن است که از همسرشان در امور شایسته و نیکو اطاعت‌ورزی داشته باشند، حقوق اقتصادی عاطفی و جنسی او را برآورده نمایند به گونه‌ای که برای استفاده از مال او، ورود افراد غریبه به منزل، خروج خود از منزل و تأمین نیاز جنسی مرد، با اجازه شوهرش بوده در اختیار او باشد.

همچنین از وظایفی که پدر خانواده نسبت به فرزندان برعهده دارد تربیت نیکوی فرزندش است چنانکه در کتاب کافی ج ۸ ص ۱۵۰ ح ۱۳۲ بیان می‌کند بهترین چیزی که پدران برای پسران‌شان به ارث می‌گذارند تربیت است.

وظایفی که گفته شد درباره وظایف زن و شوهر به عنوان دو رکن اصلی خانواده و وظایف پدر و مادر نسبت به فرزندان بود. درباره وظایف فرزندان نسبت به پدر و مادر از آیات و روایات دینی به دست می‌آید که محور این وظایف احسان به والدین است در سوره اسرا آیه ۲۳ بیان می‌شود «و قضي ربك الا تعبدوا الا اياه و بالوالدين احساناً» در کتاب غررالحکم روایت شده است «نیکی به پدر و مادر بزرگ‌ترین وظیفه است^۳». بنابراین روایت مقولات بیانگر آن است که وظیفه فرزندان در برابر پدر و مادرشان احسان و نیکی به آن‌هاست چنانکه مقولات متعددی حاکی از مصادیق احسان به والدین است و آن عبارت

۱. سنن ترمذی ج ۳ ص ۴۶۷ ح ۱۱۶۳ و بحار الانوار ج ۷۶ ص ۳۴۹ ح ۱۳

۲. کنز العمال ج ۱۶ ص ۴۱۷ ح ۴۵۱۹۳

۳. غررالحکم ج ۴۴۲۳ ح ۴۴۲۳

است از؛ تشکر از پدر و مادر^۱، اطاعت از پدر و مادر^۲، اف به والدین نگفتن^۳، به آرامی با آنان سخن گفتن^۴، تواضع و فروتنی در برابر آنان^۵، اجتناب از امر و نهی آنان^۶، صدا نزدن آنان به اسم‌شان^۷، پیش از والدین راه نرود و پیش از آنکه والدین ننشسته‌اند او ننشیند^۸، فرزند کاری نکند که والدین او را دشنام دهند^۹، برآوردن انتظارات شرعی آن‌ها^{۱۰}، خوش رفتاری نسبت به والدین^{۱۱}. بنابراین می‌توان مصادیق احسان به والدین را به چند دسته تقسیم نمود؛ احسان مالی و اقتصادی به والدین در صورتی که آن‌ها نیازمند باشند. احسان رفتاری و ارتباطی.

در این بعد وظایف و مسئولیت‌هایی که مرد و زن و فرزندان خانواده در برابر همدیگر دارند تعیین می‌شود. هر یک از اعضای خانواده بر اساس این وظایف مسئول است که آن را انجام دهد. نمونه ۳ بیان نمود «در خانواده هر یک از اعضا در برابر هم مسئول هستند مرد وظیفه نفقه دادن و آزار ایجاد نکردن در فضای خانواده را برعهده دارد و زن تمکین مرد را برعهده دارد. فرزندان باید به پدر و مادر مهر و محبت بورزند. والدین باید آن‌ها را تربیت دینی نمایند. نام مناسبی برای آن‌ها قرار دهند. در خانواده باید اعضا به حقوق همدیگر احترام بگذارند و این وظایف مسئولیت‌هایی است که خداوند برای آن‌ها قرار داده است. بنابراین خانواده اسلامی خانواده‌ای توحید محور است».

۱. لقمان آیات ۱۴ و ۱۵

۲. بحار الانوار ج ۷۱ ص ۷۶

۳. اسراء/ ۲۲

۴. وسایل الشیعه ج ۱۵ ص ۲۰۵

۵. اسراء ۲۳ و ۲۴

۶. وسایل الشیعه ج ۱۵ ص ۲۰۵-۲۷۷

۷. وسایل الشیعه ج ۱۵ ص ۲۲۰

۸. کافی، ج ۲ ص ۱۵۸ ح ۵

۹. حلیه المتقین باب چهارم فصل ۱۱

۱۰. بحار الانوار ج ۷۴ ص ۷۲

۱۱. کافی ج ۲ ص ۵۷ ح ۷

بعد ارتباطات: ارتباطات به نحوه روابط بین اعضای خانواده، والدین و فرزندان و زن و شوهر اشاره می‌کند. نمونه ۲ بیان نمود «یکی از مؤلفه‌های مهم در تعالیم اسلام نسبت به خانواده ارتباطات است. اسلام می‌خواهد بین اعضای خانواده ارتباط عاطفی قوی برقرار باشد. منظور از آن درک متقابل نسبت به فرزند، همدلی با فرزند، و محبت با اوست. فرزندان نیاز به محبت مثبت نامشروط دارند. بنابراین تعامل کلامی مناسب، درک شرایط فرزند از جانب پدر و مادر، کی و چگونه صحبت کردن و چه مقدار با هم حرف زدن از مواردی است که می‌تواند ارتباط بین والدین و فرزندان را سالم نماید» روایات مقولات بیانگر آن است که گفتگوی مهربانانه و دلسوزانه با فرزندان^۱، برخورد صمیمانه و در سطح درک آنها^۲، دوری از ابراز خشم و عواطف نامناسب^۳، احترام به فرزند با نیکو صدازدن و گفتگوی محترمانه^۴، توجه به تغییرات رشدی فرزندان هنگام برقراری روابط با آنها^۵، به زبان فرزند صحبت کردن^۶، ملایمت و مدارا نمودن^۷، تندی نکردن و توهین نکردن به او^۸ توصیه‌های اسلام درباره روابط بین فردی اعضای خانواده است. نمونه ۱ مطرح نمود «...رابطه بین والدین و فرزندان باید مبتنی بر احترام باشد، ارتباط با همدیگر داشته باشند، به سادگی اهانت به آنها نکنند از آنها در دوره نوجوانی نظرخواهی شود» در روابط بین زن و شوهر اسلام توصیه می‌کند؛ مردان با همسرشان مصاحبت نیکو داشته باشند^۹، با آنها با مدارا و مسامحه در موارد اختلاف برخورد

۱. وسایل الشیعه ج ۱۵ ص ۱۹۵

۲. وسایل الشیعه ج ۱۵ ص ۱۹۴

۳. وسایل الشیعه ج ۱۵ ص ۱۹۹

۴. بحارالانوار ج ۱۰۱ ص ۹۵

۵. فرزند خود را هفت سال آزد بگذار تا بازی کند در هفت سال دوم به تربیت و ادب کردن او اقدام کن و در هفت

سال سوم او را مشاور و همراه خود قرار بده (کافی ج ۶ ص ۴۷)

۶. حلیه المتقین باب چهارم فصل ۱۱

۷. کنز العمال ج ۳ ص ۵۱-۵۴۴۸

۸. حلیه المتقین باب چهارم فصل ۱۱

۹. وسایل الشیعه ج ۱۴ ص ۱۲۰

نمایند^۱، عفو و گذشت نسبت به رفتارهای او بورزند^۲. نسبت به او خشونت نورزند^۳، برای زنان نسبت به ارتباطاتشان با شوهرانشان سفارش نموده است؛ رفتارهایی را به شوهر تحمیل نکند، شوهرش را مورد سرزنش و مورد خشم قرار ندهد^۴ بنابراین اسلام به ارتباطات اعضای خانواده با همدیگر توجه ویژه نموده و دستوراتی برای برقراری روابط بین آنها داده است.

بعد رفتار: رفتارهای والدین نسبت به فرزندان و همسران با همدیگر مورد توجه تعالیم اسلام قرار گرفته است. نمونه ۱ بیان نمود «والدین باید رفتارهای نوجوان و فرزند خود را بتوانند تحمل نمایند، در برابر رفتارهای نامالیم آنها انعطاف پذیری نشان دهند... برای فرزندان خود مسئولیت‌هایی در نظر گیرند و از آنها آن مسئولیت‌ها را بخواهند». روایات مقولات بیان می‌کند؛ نگاه کردن به چهره همدیگر و لمس نمودن دستان یکدیگر، مهربان بودن با فرزندان، غذا خوردن با خانواده و هم‌نشینی با آنان، بوسیدن فرزندان، رعایت عدالت میان فرزندان، عمل به وعده برای فرزندان، خوش رفتاری همسران نسبت به همدیگر و فرزندان، برآورده کردن انتظارات، برآورده کردن نیازهای فرزندان، گرمی داشتن همدیگر، شاد کردن فضای خانواده (هدیه گرفتن، نوبری گرفتن، شوخ نمودن)، رعایت علاقه خانواده نسبت به غذا و نوع آن، نادیده گرفتن کاستی‌ها و بدرفتاری‌ها، کار آسانی که از فرزند برمی‌آید قبول نمودن و کاری که بر فرزند دشوار است از او گذاشتن، تکلیف‌های دشوار به فرزند نداشتن؛ مواردی است که اسلام نسبت به رفتارهای والدین و فرزندان و همسران مورد تأکید قرار می‌دهد.

بعد حریم‌ها: حریم‌ها در خانواده به مواردی اشاره می‌کند که اعضا نسبت به همدیگر یا روابط بیرون از خانواده باید حد و مرزهایی را رعایت نمایند. نمونه ۱ بیان نمود «پدر و مادرها باید حد و حدود کار (رفتار) خودشان و حد و حدود فرزندانشان را مشخص نمایند...» حد و حدود یعنی تعیین حریمی بین خود و دیگران. روایات مقولات بیانگر آن است که تعالیم اسلامی برای دوست داشتن فرزندان و روابط بین اعضای خانواده حریم‌هایی قائل است. در

۱. وسایل الشیعه ج ۱۴ ص ۱۲۰

۲. وسایل الشیعه ج ۱۴ ص ۱۲۱

۳. بحارالانوار ج ۷۶ ص ۳۴۹-۱۳

۴. روضه المتقین، ج ۸ ص ۳۶۱ و ۳۶۵

سوره نور آیات ۵۸ و ۵۹ می‌فرماید: «یا ایها الذین لیستذنبکم الذین ملکتم ایمانکم و الذین لم یبلغوا اللحم منکم ثلاث مرات من قبل صلوه الفجر و حین تضعون ثیابکم من الظهیره و من بعد صلوه العشاء ثلاث عورات لکم لیس علیکم و لا علیهم جناح بعدهن... و اذا بلغ الاطفال منکم اللحم فیلستذنبوا کما استذنب الذین من قبلهم...» بر اساس آیات یادشده والدین باید روابط خصوصی با همدیگر داشته باشند. اتاق مخصوص به خود داشته باشند و به فرزندان خود آموزش دهند که هنگام ورود به اتاق آن‌ها از آن‌ها اجازه بگیرند. حتی زمان اجازه را نیز در سه وقت معین نموده است. این آیات بیانگر آن است که باید بین والدین و دیگر اعضا حریم وجود داشته باشد و همه به این حریم احترام بگذارند. همچنین روایت مقولات بیان می‌کند که برای فرزندان نیز به خصوص وقتی به دوران بلوغ می‌رسند حریم وجود دارد و پدر و مادر به این حریم باید احترام بگذارند^۱. روایت مقولات بیان می‌کند که نه تنها در روابط بین اعضا حریم وجود دارد بلکه برای محبت‌ورزی و علاقه‌نشان دادن به فرزندان نیز پدر و مادر باید حد و مرز قائل باشند به گونه‌ای که در محبت‌ورزی افراط نورزند.^۲

۳. **شرایط مداخله‌گو:** شرایطی است که بر پدیده اصلی تأثیرگذار است همچنین راهبردها را نیز تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. با مطالعه منابع و بررسی یادداشت‌های فنی دو مقوله عمده تعیین گردید که می‌تواند بر تعالی خانواده به عنوان پدیده اصلی و راهبردهای آن تأثیر گذارد.

بُعد کنترل: در اسلام آموزه‌هایی وجود دارد و بر آن تأکید می‌شود که می‌تواند رعایت آن‌ها زمینه‌ساز عدم وقوع مشکلات ارتباطی، مشکلات اخلاقی، مشکلات رفتاری و رعایت حقوق اعضا خانواده شود. به عبارت دیگر می‌توان این بعد را به عنوان پشتوانه و ضامن اجرای ابعاد شرایط علی دانست که می‌تواند بر تعالی خانواده کمک نماید. روایات مقولات بیانگر آن است که تقواورزی، خدا را ناظر بر اعمال خویش دانستن، خدا را از رگ گردن به خود نزدیکتر دیدن، توکل بر خداوند، قناعت ورزی، صبوری در برابر بد اخلاقی اعضای خانواده،

۱. وسایل الشیعه ج ۱۴ ص ۱۵۷ و ۱۵۸

۲. بحار الانوار ج ۱۰۴ ص ۷۳ ح ۲۰، الجوهره ص ۵۲

راستگویی؛ مواردی است که اعتقاد به آن و رعایت آن‌ها در روابط با اعضای خانواده و بیرون از خانواده می‌تواند مانع اختلافات، ناامیدی‌ها، هوس‌بازی‌ها، خودخواهی‌ها، عدم رعایت حقوق دیگران باشد. همچنین می‌تواند به گذشت، مداراوری، احترام گذاشتن به همدیگر، رعایت فضایل اخلاقی و دوری از رذایل اخلاقی کمک نماید. بنابراین این مقوله به بُعد کنترل و خویش‌داری اعضای خانواده برمی‌گردد. نمونه ۲ بیان نمود «در اسلام آموزه‌هایی مانند تقوی و رزی مانع آن می‌شود که اعضا خانواده به هم ظلم نمایند، وقتی ظلم و اجحاف در خانواده نباشد، خانواده شکل می‌گیرد یا به عبارت دیگر ظلم و اجحاف نکردن در خانواده اساس شکل‌گیری خانواده است».

بعد تقویت: این بعد اشاره به مقولاتی دارد که اسلام به وسیله آن‌ها درصدد تقویت روابط بین اعضای خانواده است. برای مثال در روایات و آیات دینی بیان شده است؛ محبوب‌ترین بندگان خدا پیش خداوند کسی است که به حال خانواده‌اش سودمند باشد^۱، راضی‌ترین شما نزد خداوند کسی است که همسرش را در وسعت قرار دهد^۲. بهترین شما کسی است که نسبت به زنش بهترین باشد و من بهترین افراد برای زنانم هستم^۳. اگر شما را از زنان خوش نیامد، چه بسا چیزها که شما را از آن خوش نمی‌آید در حالی که خدا خیر کثیری در آن نهاده باشد^۴. اعتقاد به این آموزه‌ها زمینه آن را فراهم می‌کند که اعضای خانواده در خوبی نمودن به همدیگر و رعایت حقوق آن‌ها برای رضای خداوند و تقرب خود به خداوند تلاش نمایند و این موضوع زمینه‌ساز تقویت روابط بین اعضای خانواده خواهد شد.

۴. **راهبردها:** منظور از راهبردها اقدام‌ها یا تعامل‌های ویژه‌ای است که از تعامل پدیده اصلی با شرایط علی و شرایط مداخله‌گر حاصل می‌شود (استراس و کورین؛ ۲۰۰۸). با تعامل بین پدیده اصلی و سایر شرایط به نظر می‌رسد موارد زیر حاصل می‌شود که مقولات بیانگر آن‌ها هستند.

۱. کنز الفوائد ج ۱۶ ص ۳۷۲ ح ۴۹۵۳

۲. روضه المتقین، ج ۸ ص ۳۷۹

۳. روضه المتقین، ج ۸

۴. نساء، آیه ۱۹

تعالی انسان: روایات مقولات بیانگر آن است که تعامل تعالی خانواده و شرایط علی و مداخله‌گر باعث می‌شود انسان به تعالی و رشد خود برسد. برای مثال نمونه ۱ بیان می‌کند «اسلام بنیاد خانواده را ساخته است زیرا خانواده در جهت کمال انسان می‌باشد چنانکه در ادبیات دین اسلام از مجرد زیستی نهی شده و مورد مذمت واقع شده است. به افراد توصیه شده است که خانواده تشکیل دهند. رضای خداوند، شکوفایی افراد و رشد و کمال انسان در خانواده شکل می‌گیرد». روایات دینی به برخی از این موارد تأکید می‌کند مانند، کسی که ازدواج نماید نصف دینش را کامل نموده است^۱. نیک‌ایمان‌ترین افراد کسانی‌اند که با زنان و فرزندان‌شان خوش‌اخلاق‌تر باشند^۲. خدمت اعضای خانواده به همدیگر عبادت است^۳. بنابراین این موارد نشان می‌دهد که تعالی ایمان و مقبول شدن در درگاه الهی در گرو نیکو رفتار نمودن با خانواده است و اگر انسان می‌خواهد به تعالی برسد باید خانواده تشکیل داده و سپس با خانواده خوش‌رفتاری نماید. همچنین نمونه ۳ بیان نمود «آیه ۶۵ سوره نساء به صراحت مشاوره با رویکرد اسلامی را مطرح می‌کند زیرا در آیه مزبور می‌خوانیم: فلا وربک لا يؤمنون حتی یحکموا فیما شجر بینهم. در موارد اختلافی پیامبر را داور خود قرار دهید اگر مؤمن هستید». این بیان حکایت از آن دارد که ایمان محقق نمی‌شود مگر اینکه پیامبر را به عنوان داور قرار دهند پس قبول آموزه‌ها و دستورات دین اسلام که از ناحیه خداوند و پیامبر و امامان معصوم به دست ما رسیده باشد و اجرای آنها ما را مؤمن می‌کند.

رشد خود: رشد خود اشاره به مقولاتی دارد که رشد روانشناختی، اجتماعی و عاطفی انسان در خانواده و تحت تأثیر روابط او با خانواده شکل خواهد گرفت. گزارشات مفهومی که بیان می‌کند در روابط بین والدین و فرزندان، والدین کار آسانی که از فرزند برمی‌آید را قبول نمایند یا کاری که بر فرزند دشوار است در گذرد و تکلیف‌های دشوار به فرزند نداشته باشد حکایت از مقوله تقویت اعتماد به نفس فرزندان دارد. یا در گزارشات دیگری که بیان می‌شود؛ فرزندان را به کار نیکو و اداری یا کاستی‌ها و بدرفتاری‌های او را نادیده بگیرید،

۱. مستدرک الوسائل ج ۱۴ ص ۲۵۲ ح ۱۶۶۲۷

۲ بحار الانوار ج ۷۱ ص ۳۸۷ ح ۳۴

۳ وسائل الشیعه ج ۱۵ ص ۱۷۵، ص ۱۹۵ و ۲۲۷ و ص ۱۰۰

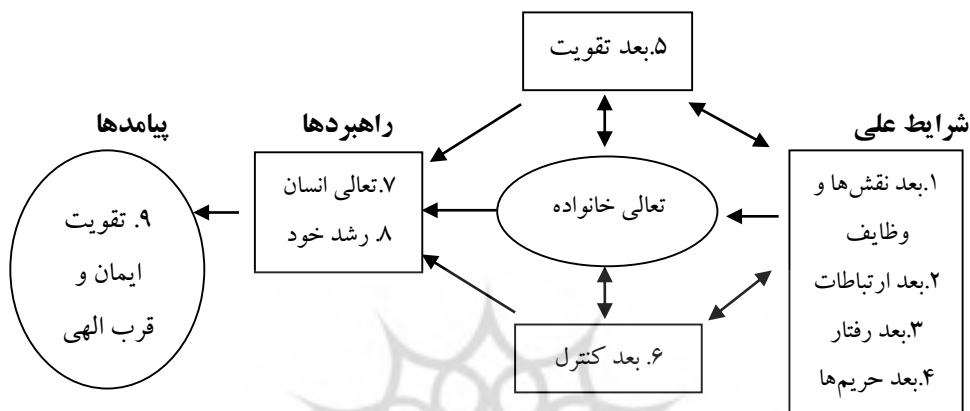
اشاره به مقوله مسئولیت‌پذیر کردن فرزندان دارد یا در گزارشات مفهومی که اشاره به عمل کردن به وعده و رعایت عدالت میان فرزندان تأکید می‌کند ریشه‌های اعتماد و اطمینان‌پذیری را در شخصیت فرزند تقویت می‌نماید و حکایت از مقوله تقویت اعتماد دارد. همچنین گزارشات مفهومی که حاکی از بوسیدن فرزندان، دلسوزی، همدلی و گرمی داشتن آن‌ها دارد نشان‌دهنده مقوله تقویت عواطف و رشد آن‌ها در فرزندان می‌باشد. گزارشاتی که بیان‌کننده خدمت به همدیگر، با هم غذا خوردن و هم نشینی با خانواده است حکایت از مقوله برنامه‌ریزی و مشارکت اعضای خانواده برای رسیدن به یک هدف مشترک دارد. نمونه ۱ بیان می‌کند «.. در اسلام توصیه‌هایی وجود دارد که از فرزندان خواسته شود کارهایی انجام دهند، این باعث می‌شود که آن‌ها با خلاقیت و ابتکار خود آن کار را صورت دهند و بنابراین آن‌ها نه تنها مسئولیت‌پذیر می‌شوند، بلکه قدرت خلاقیت آن‌ها نیز رشد می‌کند..».

۵. **پیامدها:** پیامدها نتایج هستند که در اثر راهبردها پدیدار می‌شود (استراس و کوربین؛ ۲۰۰۸). روایات مقولات حاکی از آن است که پیامد تعالی انسان و رشد "خود" تقویت ایمان و قرب الهی است.

تقویت ایمان: مقولات حکایت از آن دارد که افزایش ایمان، رضای الهی و قرب به پروردگار در پرتو خانواده و تعالی آن شکل می‌گیرد. چنانکه نمونه ۳ بیان نمود «هدف در مشاوره با رویکرد اسلامی خدامحوری و رضای حضرت حق است. ایجاد حس بندگی در کل خانواده می‌باشد. اینکه افراد به سمت کتاب خدا و بندگی و اطاعت او هدایت شوند...» گزارشات مفهومی که بیان‌کننده آن است که خوش‌رفتاری با اعضای خانواده نشان‌دهنده برخورداری از مرتبه بالای ایمان، نیک‌ایمان‌ترین افراد کسانی‌اند که با زنان و فرزندان نشان خوش‌اخلاق‌تر باشند نشان‌دهنده مقوله تقویت ایمان می‌باشد. زیرا کسانی که با اعضای خانواده خود خوب برخورد نمایند ایمان بالایی دارند پس تعالی ایمان و مقبول شدن در درگاه الهی در گرو نیکو رفتار نمودن با خانواده است، بنابراین تقویت ایمان هم باعث می‌شود فرد با خانواده خود خوب رفتار نماید و زمینه‌ساز تعالی خانواده می‌شود و هم نیک‌رفتاری با خانواده باعث افزایش ایمان خواهد شد.

بر اساس یافته‌های به دست آمده الگوی فرایند شکل‌گیری مشاوره خانواده با جهت‌گیری اسلامی که مبتنی بر ابعاد آن می‌باشد به صورت شکل ۱ تصویر می‌شود.

شرایط مداخله‌گر

شکل ۱. الگوی فرایند شکل‌گیری مشاوره خانواده با جهت‌گیری اسلامی مبتنی بر ابعاد آن

بحث و نتیجه‌گیری

بر اساس الگوی به دست آمده از پژوهش حاضر ابعاد کارکرد خانواده مبتنی بر آموزه‌های اسلامی عبارتند از؛ نقش‌ها و وظایف، ارتباطات، رفتار، حریم‌ها، تقویت، کنترل، تعالی انسان و رشد خود. اگر هشت بعد یاد شده محقق شود آنگاه خانواده متعالی از نظر اسلام شکل گرفته است و نتیجه آن رضایت و خشنودی پروردگار خواهد بود.

تعالی خانواده محور الگوی به دست آمده بود. این محور به قداست و ارزشمندی نهاد خانواده اشاره دارد و بیان می‌کند که نهاد خانواده زیر بنا و اساس همه نهادهای ارجمند در اسلام است. حکمت قداستی که اسلام به خانواده بخشیده است ارزش‌گذاری معنوی بر پیوند خانوادگی، زمینه‌سازی برای تقویت این پیوند و پیشگیری از فروپاشی آن است (محمدی ری شهری، ۱۳۹۰). بنابراین تمام دستورات، آموزه‌ها و حساسیت‌های ویژه‌ای که اسلام در خانواده بیان نموده است بخاطر تعالی آن می‌باشد. بنابراین چه هنگام تشکیل خانواده به سبب

ازدواج و چه هنگام تداوم و چه هنگام جدایی و طلاق، قداست خانواده مورد تأکید اسلام است. تعالی خانواده بعد معنوی مشاوره خانواده با جهت گیری اسلامی است زیرا این بعد به رابطه بین انسان و خدای خویش برمی گردد به گونه‌ای که خداوند برای خانواده و جایگاه اعضای آن قداست قرار داده است.

بعد نقش‌ها و وظایف، نقش‌ها و مسئولیت‌های هر یک از اعضای خانواده را توضیح و تبیین می نماید. در خانواده اسلام محور جایگاه نسبی و سببی افراد نقش‌های آنها را معین خواهد نمود. زن و شوهری که با رابطه سببی با هم تشکیل خانواده می دهند و فرزندان آنها که با والدینشان رابطه نسبی برقرار خواهند جایگاهشان مشخص شده، نقش‌ها معین و وظایفشان روشن می شود.

بعد ارتباطات، نحوه روابط بین اعضای خانواده را تبیین می نماید. جایگاه اعضا وقتی در بعد نقش‌ها تعیین گردید، نحوه روابط بین آنها مشخص می شود. در اسلام روابط براساس سلسله مراتب در خانواده مورد لحاظ قرار می گیرد. از این رو براساس الگوی به دست آمده از نظر اسلام والدین به عنوان مدیران خانواده شمرده می شوند و پیروی و همراهی با والدین لازم است و نافرمانی از آنها فقط در صورت اصرارشان بر گناه مجاز می باشد. گرچه حتی در این صورت نیز برخورد مناسب و مؤدبانه با والدین ضروری است بنابراین برای حفظ این اقتدار اسلام برخی عبادت‌ها را در صورت ناخشنودی والدین نادرست اعلام می کند و رضایت الهی را در گرو رضایت والدین می داند^۱. میان والدین نیز از نظر محبت کردن مادر را بیشتر از پدر مورد تأکید قرار می دهد به گونه‌ای که اهمیت نیکی به مادر دو برابر نیکی به پدر شمرده شده است^۲.

بعد رفتار، مبتنی بر رفتارهایی است که اعضای خانواده در برابر همدیگر دارند. این رفتارها نمودهای ظاهری، عاطفی رفتار را نیز در برمی گیرد که شامل حالت‌های چهره، صورت، اندام، لحن صدا و گفتار، تصمیم‌گیری، مشارکت، برنامه‌ریزی، با هم بودن، توجه

۱. مستدرک الوسایل ج ۱۵ ص ۱۷۵

۲. وسایل الشیعه ج ۱۵ ص ۲۰۹

به عواطف و احساسات، و کمک برای حل مشکلات اعضای خانواده است. از نظر اسلام رفتارهای اعضای خانواده باید مبتنی بر اصول رفتاری مانند گرامی داشتن، اعتماد، همدلی و همدردی باشد. توضیح آنکه اسلام شخصیت افراد را مورد احترام قرار می‌دهد یعنی رفتار با اعضا نباید به گونه‌ای باشد که شخصیت آن‌ها خدشه‌دار شود از این رو است که تأکید می‌کند اعضا با نیکویی همدیگر را صدا بزنند حتی اگر کودک را صدا می‌زنند با احترام صدا بزنند. رعایت عدالت در برخورد عاطفی با فرزندان مورد تأکید اسلام است^۱. همچنین رفتارها به گونه‌ای باشد که شک و تردید در اعضا نسبت به هم ایجاد نشود از این رو صداقت و راستگویی و عمل به وعده از تأکیدات اسلام است. رفتارهای اعضا باید مبتنی بر گفتگو محوری، توجه به احساسات و عواطف مثبت یا منفی آن‌ها باشد. چنانکه سفارش شده است با زبان کودک صحبت کنید، خود را هم سطح فرزند خود در نظر بگیرید و با همدیگر گفتگو نمایید^۲ و این نشان‌دهنده همدلی و همدردی با اعضا است.

بعد حریم‌ها، برای روابط، رفتارها و عواطف اعضای خانواده با همدیگر و با افراد بیرون از خانواده حد و مرزی قائل می‌شود. حریم‌ها می‌تواند به سلامت روان اعضای خانواده، سالم‌سازی روابط، حفظ بنیان خانواده کمک نماید. اسلام برای ایجاد این حریم‌ها قوانینی وضع نموده است و اعضای خانواده را به رعایت این قوانین دستور می‌دهد. اجازه گرفتن برای ورود به اتاق خصوصی، اجازه گرفتن برای ورود افراد غریبه به خانه، هماهنگی برای خروج از خانه، پوشش مناسب اعضا داخل خانه، پوشش مناسب برای خروج از خانه، افراط نکردن در محبت‌ورزی، رازداری از قوانینی است که اسلام برای ایجاد حریم در خانواده مطرح نموده است.

بعد کنترل و بعد تقویت؛ بر اساس یافته‌های این پژوهش اسلام برای تقویت روابط اعضای خانواده و جلوگیری از وقوع مشکلات رفتاری، ارتباطی و یا اخلاقی در روابط بین اعضا دو بعد کنترل و تقویت را ایجاد می‌نماید تا هم اعضا انگیزه‌ای برای تقویت روابط خود با خانواده

۱. بحارالانوار ج ۱۰۱ ص ۹۵

۲. وسایل الشیعه ج ۱۵ ص ۱۹۵

داشته باشند و هم از رفتارها یا روابطی که می‌تواند زمینه فروپاشی روابط در خانواده را فراهم نماید جلوگیری کند. تقواورزی، قناعت‌ورزی، صبوری و دوری از رذایل اخلاقی مانند هوس‌بازی، خودخواهی، تجمل‌گرایی و اسراف، ناامیدی از لطف و رحمت الهی زمینه کنترل اعضا را نسبت به روابط خود با خانواده‌شان ایجاد می‌کند و می‌تواند از فروپاشی خانواده بخاطر عوامل مختلف پیشگیری نماید. همچنین محبوب شدن نزد خداوند، الگو گرفتن از پیامبر اسلام، محشور شدن با او، پاداش گرفتن از خداوند زمینه انگیزه‌سازی برای بهتر رفتار کردن و رابطه برقرار کردن و تقویت روابط با خانواده را سبب می‌شود.

براساس یافته‌های پژوهش حاضر تأکیدهایی که اسلام برای تعالی خانواده دارد برای تعالی انسان و رشد اوست. اسلام می‌خواهد با تعالی خانواده انسان متعالی شود و رشد نماید که در پرتو آن مقرب درگاه الهی گردد. از این رو بعد تعالی انسان و رشد او مورد توجه اسلام به عنوان دو بعد از ابعاد کارکردهای خانواده است. خانواده متعالی می‌تواند انسان را متعالی نموده، جایگاه او را نزد خداوند ارتقاء بخشد به گونه‌ای که با خوش‌رفتاری با اعضای خانواده مقام و مرتبه خود را نزد خداوند افزایش دهد. همچنین خانواده متعالی به رشد روانشناختی انسان کمک می‌کند به گونه‌ای که وقتی کارکردهای خانواده محقق شود، اعتماد به نفس، حس خوش‌بینی و اعتماد، مسئولیت‌پذیری، عواطف مثبت و قدرت حل مسأله در او افزایش می‌یابد.

در مقایسه نتایج به دست آمده از پژوهش حاضر با پیشینه پژوهشی درباره مداخلات اسلام محور و ابعاد کارکرد خانواده می‌توان گفت؛ ابتدائاً پژوهشی که نظر اسلام را مبتنی بر ابعاد کارکرد خانواده بیان نماید یافت نگردید؛ ولی به طور کلی یافته‌های این پژوهش با پژوهش صفورایی (۱۳۹۲) همسویی دارد زیرا یافته‌های او نشان داد که شاخص‌های خانواده کارآمد از نظر اسلام دارای سه مؤلفه؛ بینشی، اخلاقی و حقوقی است. یافته‌های این پژوهش علاوه بر همسو بودن با یافته‌های پژوهش یاد شده به ابعاد دیگری از نظر اسلام توجه می‌کند و تمامی این ابعاد را به شیوه‌ای منسجم و یکپارچه در قالب یک نظریه تدوین می‌نماید.

یافته‌های این پژوهش با یافته‌های پژوهش دولاهیت (۲۰۰۵) همسویی دارد زیرا آن‌ها نشان داده‌اند که مذهب رفتارها و اعمال فردی و بین فردی غیر قابل قبول را منع می‌کند و

در عین حال باورها، آداب و آیین‌های خاصی را پیشنهاد کرده ترویج می‌دهد، هم چنین یافته‌های پژوهش حاضر نیز نشان داد که اسلام نه تنها برای رفتارهای اعضای خانواده نسبت به همدیگر بر اساس تعالی خانواده ارزش‌گذاری نموده، برخی رفتارها را منع می‌کند و توصیه به برخی از رفتارها می‌نماید، بلکه اساساً به طراحی ساختار خانواده پرداخته است. بدین معنا که به توصیه کردن یا پیشنهاد دادن بسنده نکرده است بلکه برای تحقق آن ساختار، الزامات دنیوی نظیر احکام‌های فقهی و الزامات اخروی نظیر پاداش‌ها و عقاب‌ها قرار داده است.

در مقایسه ابعاد خانواده درمانی مک‌مستر که مبتنی بر الگوی مسیحی-یهودی است با ابعاد کارکرد خانواده مبتنی بر الگوی اسلام محور تفاوت‌هایی وجود دارد. در مدل مک‌مستر جایگاه اعضا که عبارت از والدین، فرزندان و زن و شوهر است تفکیک نشده است، در حالی که در مدل خانواده مبتنی بر اسلام نه تنها نقش‌ها و جایگاه‌های اعضا مشخص شده است بلکه جایگاه‌های اعضای خانواده تعیین‌کننده نوع ارتباط، رفتارها، وظایف و حریم‌های بین اعضا خواهد بود. در مدل مک‌مستر به سلسله‌مراتب در خانواده توجه نشده است در حالی که در الگوی خانواده اسلام محور خانواده دارای سلسله‌مراتب می‌باشد. از سوی دیگر مدل مک‌مستر به تمایز خانواده سالم از ناسالم می‌پردازد و یک مدل بالینی است؛ بنابراین تلاش می‌کند مرزهای بهنجاری و نابهنجاری را در ابعاد کارکرد خانواده مورد ارزیابی قرار دهد (ریان و دیگران، ۲۰۰۵) در حالی که الگوی ابعاد کارکرد خانواده اسلام محور به تشخیص و ارزیابی خانواده متعالی می‌پردازد. آنچه برای این الگو اهمیت دارد تنها سلامت خانواده نیست بلکه تعالی خانواده نیز برای آن اهمیت دارد. در الگوی خانواده اسلام محور بعد معنویت و ارتباط با خداوند در سرتاسر الگو مورد توجه قرار می‌گیرد بنابراین کاملاً الگوی مذهبی و مبتنی بر اعتقادات و آموزه‌های دین اسلام می‌باشد.

برای تماس با کارشناسان متخصص محدودیت‌هایی وجود داشت، نبود وقت کافی، گستردگی مطالب، عدم اشراف و تسلط کامل کارشناس به مسائل مطرح شده، تازه و نو بودن مسئله می‌توانست به محدودیت‌های دریافت اطلاعات از کارشناسان تأثیرگذار باشد. با اینکه از روش نمونه‌گیری نظری استفاده گردید ولی احتمالاً منابع یا روایاتی ممکن است مشاهده نشده باشد که می‌تواند بر اعتبار نتایج پژوهش تأثیر گذارد. در قسمت شرایط علی

یا شرایط مداخله گر ممکن است ابعاد دیگری وجود داشته باشد که محقق به آن‌ها دسترسی نداشته است.

پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده ابعاد به دست آمده در پژوهش حاضر را با روش تحلیل محتوا از منابع دین اسلام مورد بررسی قرار دهند. همچنین از یافته‌های این پژوهش می‌توان مقیاسی برای ارزیابی تعالی خانواده ساخت و اعتبار و روایی آن را مورد سنجش قرار داد. پژوهش‌های آینده می‌تواند با استفاده از یافته‌های پژوهش حاضر مدل خانواده درمانی با رویکرد اسلامی را تدوین و مداخلات آن را مورد ارزیابی قرار دهد.

نتایج این پژوهش می‌تواند به افزایش دانش موجود برای تدوین الگوی دینی و مذهبی خانواده درمانی با رویکرد اسلامی کمک نماید. مسیر را برای پژوهشگران حوزه خانواده‌درمانی برای سنجش ابعاد کارکرد خانواده هموار نماید. ارزیابی و تعالی خانواده با رویکرد اسلامی را انسجام بخشد. همچنین به مشاوران برای برنامه‌ریزی مدل غنی سازی روابط خانواده یا زوجین کمک خواهد نمود.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه ی عبدالمحمد آیتی، ۱۳۷۴: تهران، سروش.
- بازرگان، عباس. (۱۳۹۳). *مقدمه ای بر روش های تحقیق کیفی و آمیخته: رویکردهای متداول در علوم رفتاری*، تهران: دیدار.
- ترمذی. محمدبن عیسی (۱۴۱۶ق)، *سنن الترمذی (الجامع الصحیح)*، تحقیق: احمد محمد شاکر، بیروت: دار احیاء التراث.
- تمیمی. عبدالواحد (۱۳۶۱)، *غررالحکم و درر الکلم*، تهران: دانشگاه تهران.
- جان بزرگی. مسعود (۱۳۸۶)، *جهت گیری مذهبی و سلامت روان، پژوهش در پزشکی*، (۳۱) ۴، ۳۴۵-۳۵۰.
- حراعلمی. محمدبن حسن (۱۹۹۹)، *وسایل الشیعه*، تحقیق عبدالرحیم ربانی شیرازی، بیروت: دار احیاء التراث العربی. ۵۲.

- حسینی بهشتی. نرجسالسادات، فرحبخش. کیومرث، فاتحی زاده. مریم السادات (۱۳۹۱)، بررسی و مقایسه میزان به کارگیری آموزه های اسلامی خانواده محور در خانواده های سالم و آشفته، روانشناسی و دین، ۱۷، ۶۱-۷۸.
- حمید. نجمه، ویسی. شوبو، سجادی. فاطمه (۱۳۹۲)، اثربخشی الگوی شناختی رفتاری مذهب محور بر عملکرد خانواده و سازگاری و عملکرد تحصیلی دانش آموزان مقطع متوسطه، روانشناسی و دین، ۲۳، ۳۹-.
- خدایاری فرد. محمد، غباری بناب. باقر، فقیهعلی نقی، وحدت تربتی شادی (۱۳۸۱)، روش درمانی عفو با تاکید بر دیدگاه اسلامی: بررسی موردی، اندیشه و رفتار، ۲۹، ۳۹-۴۸.
- خدایاری فرد. محمد، عابدینی، یاسمین (۱۳۹۱)، خانواده درمانی معنوی - مذهبی: تاریخچه، زیر بنای نظری و تجربی، اصول و فنون آن، فصلنامه رویش روانشناسی، ۳، ۹۵-۱۰۸.
- دانش، عصمت (۱۳۸۹)، افزایش سازگاری زناشویی زوج های ناسازگار با مشاوره از چشم انداز اسلامی، مطالعات روان شناختی، ۲، ۵-۲۵.
- زادهوش، سمیه، نشاط دوست، حمید ظاهر، کلانتری، مهرداد و رسول زاده طباطبایی، سید کاظم (۱۳۹۰)، مقایسه اثربخشی گروه درمانی شناختی رفتاری همراه با توصیه های مذهبی و گروه درمانی شناختی رفتاری کلاسیک بر کیفیت ارتباط زناشویی، خانواده پژوهی، ۲۵، ۵۵-۶۸.
- سالاری فر. محمدرضا، یونسی. سیدجلال، شریفی نیا. محمدحسین، غروی، سیدمحمد (۱۳۹۲)، مبانی و ساختار زوج درمانی اسلامی، مطالعات اسلام و روانشناسی، ۱۲، ص ۳۷-۶۸.
- صفورایی پاریزی. محمدمهدی (۱۳۹۲)، شاخص های خانواده کارآمد، پژوهش نامه مطالعات اسلامی زنان و خانواده، ۱، ۲۹-۵۸.
- طبرسی، الفضل بن الحسن (۱۴۱۴ق)، مکارم الاخلاق، تحقیق: علاء آل جعفر، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- طرابلسی، محمدبن الکرآجکی (۱۴۱۰ق)، کنزالفوائد، تصحیح: عبدالله نعمه، قم: دارالذخائر.

قمی، محمدبن علی ابن بابویه (۱۴۱۳ق)، کتاب من لا یحضره الفقیه، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه نشر اسلامی.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۱ق)، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، بیروت: دار الصعب و دار التعارف.

مجلسی. محمدباقر (۱۹۸۳م)، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوفاء.

----- (۱۴۰۶ ق)، روضه المتقین، قم: بنیاد کوشانپور.

----- (۱۳۸۰ ش)، حلیه المتقین، قم: هجرت.

محمدپور، احمد. (۱۳۹۲). روش تحقیق کیفی ضد روش (منطق و طرح در روش شناسی کیفی)، تهران: جامعه شناسان.

محمدی ری شهری. محمد (۱۳۹۰)، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، ترجمه‌ی حمیدرضا شیخی، قم: دارالحدیث.

محمودزاده. اعظم، حسینیان. سیمین، احمدی. سیداحمد، فاتحی زاده. مریم (۱۳۹۳)، بررسی تأثیر زوج درمانی اسلامی بر صمیمیت زناشویی، روانشناسی و دین، ۲۵، ۵۹-۷۰. منجزی. فرزانه، شفیعاآبادی. عبدالله، سودانی. منصور (۱۳۹۱)، اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی با رویکرد اسلامی بر رضایت مندی زناشویی، دانش و پژوهش در روانشناسی کاربردی، ۴۷، ۳-۱۰.

نوری طبرسی، میرزا حسین (۱۴۰۷)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البیت.

هندی، علی المتقی بن حسام الدین (۱۳۹۷ق)، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، تصحیح: صفوه السقا، بیروت: مکتبه الاسلامی.

Chatters, L. M., Taylor, R. J. (2005). Religion and families. In V. L. Bensotn, A. C. Acock, K. R. Allen, P. Dilwroth- Anderson, & D. M. Kliin (Eds.), *Source book of family theory & research*. (pp. 517-522). Thous and Oacks, CA: Sage.

Coldwell, K. J. (1995). Religious effect on level of family functioning. *Journal of Family Psychology*, 7: 245-260.

Coles, R. (1990). *The spiritual life of children*. Boston: Houghton Mifflin.

- Diblasio, F. A. (2000). Decision- based forgiveness treatment in cases of marital infidelity. *Psychotherapy: theory, research, practice*, 37, 149-158.
- Dollahite, D. C., Marks, L. D., & Goodman, M. A. (2004). Families and religious beliefs, practices, and communities: Linkages in a diverse and dynamic cultural context. In M. Coleman & L. H. Ganong (Eds.), *Handbook of contemporary families: Considering the past, contemplating the future* (pp. 411-431). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Ellison, C. G. (1994). Religion, the life- stress paradigm, and the study of depression. In J. S. Levin (Ed.), *Religion in aging and health: Theoretical foundations and methodological frontiers* (pp. 78-121). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kim Y.M. & Others. (2004). Spirituality and affect. A Function of changes in Religious affiliation. *Journal of family psychology*, Vol 13. Issue 3,17.
- Mahoney, A., Pargament, K., Swank, A., & Tarakeshvar, N. (2001). Religion in the home in the 1980s and 90s: A metaanalytic review and conceptual analysis of religion, marriage and parenting. *Journal of Family Psychology*, 13: 321-338.
- Mahoney, A. (2005). Religion and Conflict in Marital and Parent-Child Relationships, *Journal of Social Issues*, Vol. 61, No. 4, pp. 689—706.
- McNulty, K. & Others (2004). Perceived uncertainty, Spiritual well-being and psychological adaptation in individuals with multiple sclerosis. *Journal of family psychology*. Vol 13. Issue 3,17.
- Ryan, Christine, E., Epstein, Nathan. B., Kietner, Gabor, I. Miller, Ivan, W. & Bishop, Duan, S. (2005). *Evaluating And Treating Families: The McMaster Approach*. New York and Hove: Routledge
- Strauss, A. & Corbin, J., (2008). *Basics of qualitative research* (3 ed). London : sage publications.
- Walsh, F. (2009). *Spiritual Resources In Family Therapy*, New York: The Guilford.